

Р. О. Литвиненко

ПОХОВАННЯ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ В КАМ'ЯНИХ ГРОБНИЦЯХ З ГОРИЗОНТАЛЬНОЮ КЛАДКОЮ СТІН

Кам'яні гробниці з горизонтальною кладкою стін зрубної культури локалізуються в західному ареалі її поширення та датуються кінцем розвинутого й пізнім етапами, пов'язані з похованням осіб високого соціального рангу.

Шістнадцять років тому була опублікована стаття Я. П. Гершковича, присвячена одному типу поховальних споруд зрубної культури Північно-Східного Приазов'я — кам'яним скриням, спорудженим методом горизонтальної кладки стін. Автором були розглянуті особливості їх конструкції, поставлені питання щодо хронології, ареалу та походження цього типу гробниць¹. За минулий час джерельна база значно поповнилася. І, на наш погляд, є сенс знову повернутися до зазначеної проблеми і почати вирішувати її із залученням нових матеріалів (рис. 1).

За далеко не повними підрахунками, в Північному Причорномор'ї відомо 64 поховання зрубної культури, здійснених в кам'яних скринях складної конструкції. Інформація про них опублікована в різних виданнях².

Оскільки основні типи конструкцій зведені на рис. 2—5³, що позбавляє нас від докладних описувань, наведемо лише деякі узагальнюючі характеристики та необхідні статистичні матеріали. У свій час, розглядаючи поховальні споруди зрубної культури Азово-Донецького регіону, ми визначили три типи кам'яних скринь, серед яких складні конструкції віднесли до II і III груп⁴. До II групи належать гробниці, стіни яких споруджені горизонтальною кладкою з плескатих каменів та блоків. Іноді дослідники саме їх називають цистами (лат. *cista*, англ. *cist* — кам'яна скриня, гробниця). До III групи належать комбіновані скрині, або скрині змішаних типів, стіни яких побудовані з вертикально встановлених кам'яних плит та горизонтальною кладкою (відомо декілька конструктивних варіантів). Кількісно II група (49 поховань) переважає над III групою (15 поховань). За розмірами ці типи споруд у цілому майже однакові, хоча цисти дещо більші, ніж комбіновані скрині. В той же час складні типи скринь в тенденції значно перевищують за відповідними показниками так звані рядові, або звичайні поховання, в тому числі кам'яні скрині і групи поховань (з плитковими стінами). Так, звичайними, «середніми» ямами дослідники вважають такі, площа яких становить не більше 2 м²⁵. Проте площа ям, викопаних під кам'яні скрині II і III груп (або площа самих споруд, побудованих без ями на давній поверхні), змінюється від 1,1 до 12,2 м². При цьому в розряд «середніх» потрапляє 23 % конструкцій. Не менш наочними показниками є об'єми цих ям, діапазон варіацій яких становить 0,6—24,5 м³, тоді як ємність ординарної ями для поховання дорослої людини привнюється до 1,5—1,6 м³⁶. До наведених у статті Я. П. Гершковича фактів про конструктивні особливості досліджених споруд можна віднести таку інформацію. Спосіб викладки скринь, як правило, зумовлювався характером будівельного матеріалу, що траплявся в тому чи іншому регіоні. Наприклад, відповідно до геологічних умов Донецького краю стіни всіх гробниць цієї території являють собою багатощарові кладки плит пісковика та інших сланців (рис. 2). Для Приазовської височини, де трапляються відслонення граніту, характерні й цисти, зроблені з цього каменю. В таких випадках нижня, придонна, частина стін завжди складена з масивних блоків, а вер-

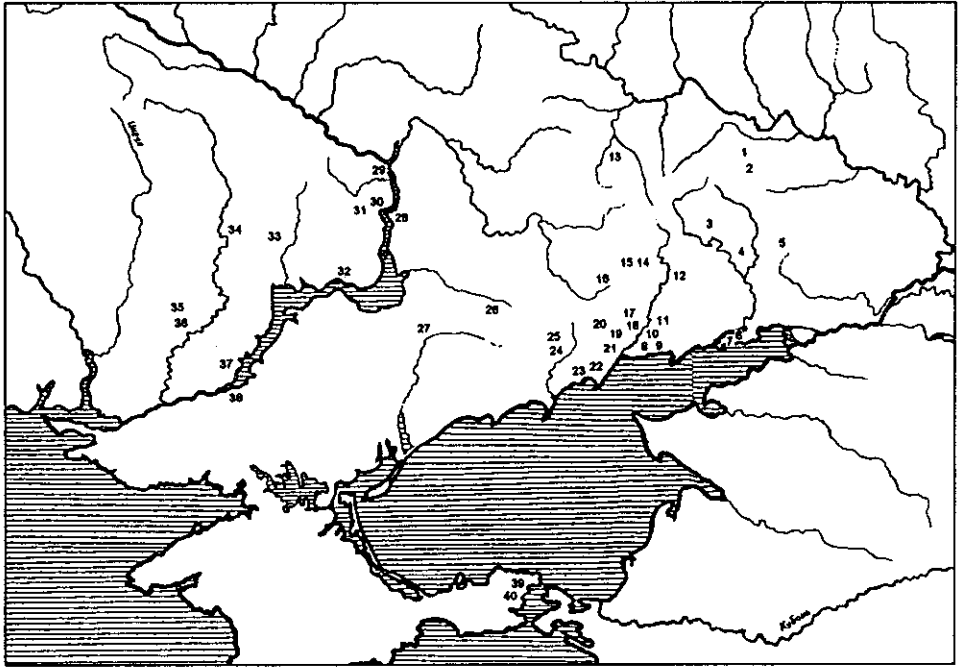

Рис. 1. Карта розповсюдження кам'яних гробниць та складних скринь: 1 — Алчевськ, 3/1; 2 — Степанівка, 1/2; 3 — Шахтарськ, 1/1; 3/3; 8/1; 8/4; 4 — Семенівка, 1/3; 1/5; 3/1; 5 — Клуннікове, 4/1; 6 — Гайовка-Каймачки, 1/5; 1/6; 7 — Руський Колодязь-VII, 2/12; 8 — Комінтернове, 1/3; 9 — Веденське, 1/1; 10 — Октябрське, 5/1; 6/3; 6/4; 11 — Запорожець, 3/2; 12 — Новозарівка, 1/3; 13 — Русін Срог, 1/1; 14 — Стила, 2/1; 15 — Миколаївка, 3/1; 6/1; 16 — Іванівка, 2/2; 17 — Дружний, 2/1; 18 — Заможнє, 1/1; 1/2; 19 — Привражнє, 3/1; 20 — Куйбишеве, 1/7; 21 — Старий Крим, 197/3; 22 — Огороднє, 4/1; 23 — Ялта, 2/3; 24 — Захарівка, 1/1; 1/6; 25 — Білоцерковка, 1/2; 26 — Басань-I, 3/5; 7/1; 27 — Винограднє, 17/5; 28 — Петро-Свистунове-I, заклад 1; 29 — о. Сурський, заклад; 30 — Вовніги, поселення, п. 1; 31 — Широке-II, 5/2; 32 — Привільнє-I, к. 1; 33 — Піддубнє, 3/1; 34 — Кривий Ріг, ПГЗК, 4/1; 35 — Червонопілля, 1/3; 36 — Вісунськ, 1/4; 12/3; 37 — Костирки, к. 7 та ін.; 38 — Софіївка, 20/1; 39 — Октябрське; 40 — Аджимушкай 1/2

хня — з тонких плескатих каменів (рис. 3, 4; 4, 1; 5, 1). У Приазовському примор'ї трапляються скрині, споруджені з черепашнику, природна нерівність якого зумовлює деяку невпорядкованість кладки стін. Відомі й конструкції, в яких одночасно використано камінь різних порід.

Неодноразово зафіксовані випадки, коли гробниці споруджувалися не в ямах, а на поверхні давнього горизонту, схилі існуючого кургану або спеціально підготовленому майданчику. В такому разі, скоріш за все, вони довго не залишалися відкритими, а одразу або невдовзі перекривалися насипом чи досипкою, які простежені в усіх відомих нам випадках (6 комплексів). У Подніпров'ї існують кам'яні скрині не лише в курганах, але й в ґрунтових могильниках, під кам'яними закладами.

В перекриттях складних типів гробниць, як і кам'яних скринь взагалі, разом з камінням іноді використовувалося дерево у вигляді покладених поперек або вздовж плах та жердин, що відігравали роль каркасу. Окрім відомого поховання з кургану 2 у с. Ялта, де зафіксовані залишки вертикальних тоненьких стовпчиків, що, на думку автора розкопу, входили в систему перекриття могили ⁷, звернемо увагу на гробницю, досліджену в кургані 3 біля с. Семенівка Амвросіївського р-ну Донецької обл. ⁸. Поховання 1, основне та єдине в кургані, вражає своїми масштабами, що є найбільшми серед усіх відомих для цього типу споруд: яма була розмірами 3,65×3,35×2,0 м (об'єм — 24,5 м³); складена з плит пісковика, сланцю і граніту, гробниця мала внутрішні розміри 3,1×2,9×1,9 м. Камера поховання заповнена ґрунтом і камінням від заваленого перекриття. В центрі дна камери була округлена яма діаметром 1,2 і глибиною 0,7 м, забутована камінням, яку, скоріш за все, слід пов'язувати з опорним стовпом, що підтримував перекриття. В похованні, яке було пограбоване, збереглися лише фрагменти кальцинованих кісток та кераміки пізньозрубної культури ⁹.

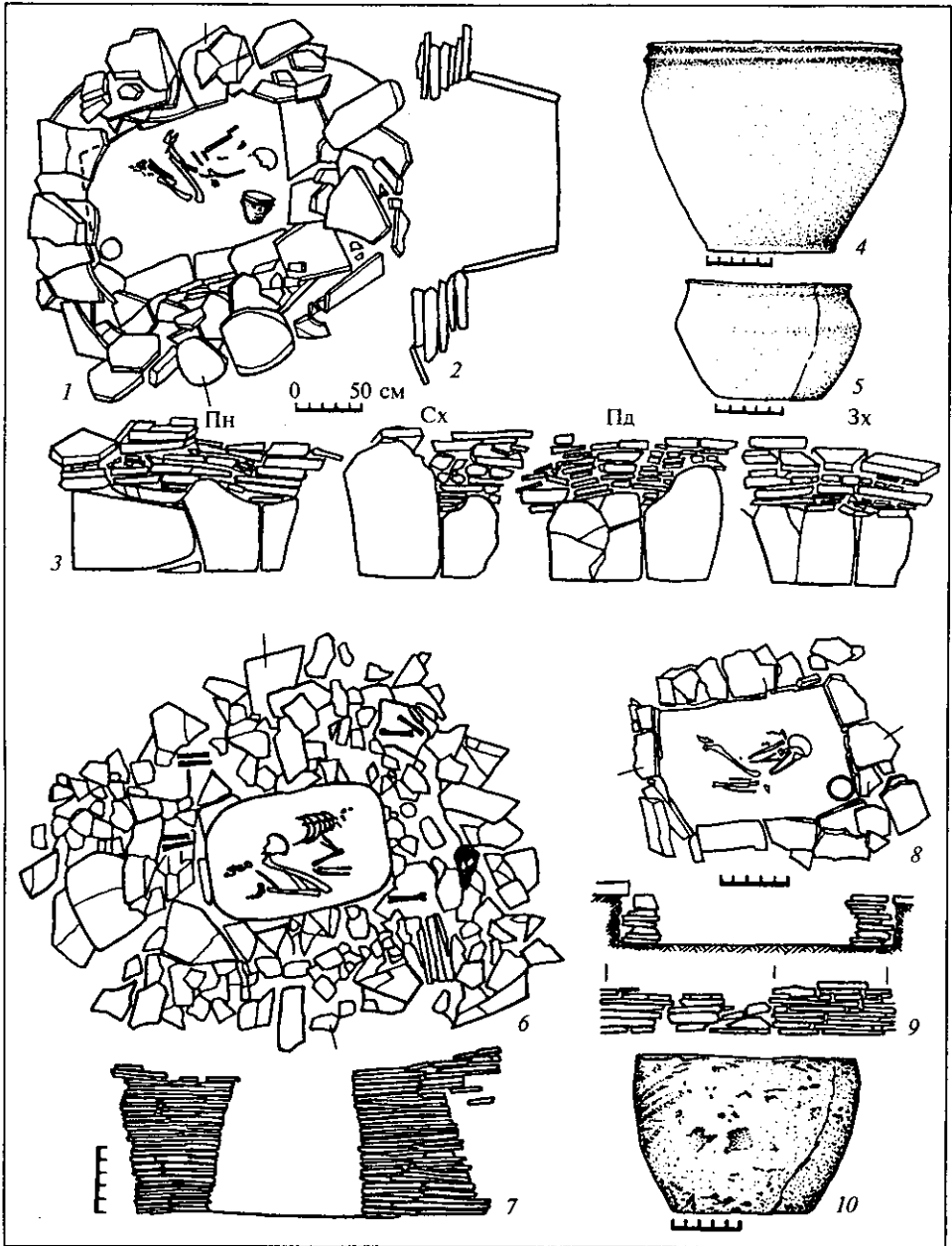

Рис. 2. Поховання в кам'яних гробницях з території Донецького краю: 1—5 — Шахтарськ, к. 1, п. 1; 6, 7 — Клуннікове, к. 4, п. 1; 8, 9 — Степанівка, к. 1, п. 2

Загалом, нові матеріали підтвердили тенденцію щодо розповсюдження цистових гробниць, яка у свій час була виявлена Я. П. Гершковичем¹⁰. Трохи більше половини цих конструкцій — 32 комплекси (52 %) — зосереджено в Північно-Східному Приазов'ї, 23 комплекси (35 %) — у Нижньому Подніпров'ї, а решта (13 %) — в Степовому Криму¹¹ (рис. 1). Дійсно, в інших регіонах зрубної спільності такі споруди майже невідомі. Це стосується навіть територій, багатих на природне каміння, наприклад Південного Приуралля, для якого також характерне використання цього будівельного матеріалу в поховальному обряді, але лише для спорудження простих кам'яних скринь I групи, перекриттів ям та крохмелів. У такому разі кам'яні гробниці з горизонтальною кладкою стін можна розглядати як своєрідну етнографічну ознаку, що виникла (сформувалася) в особистих природно-географічних та культурно-історичних умовах.

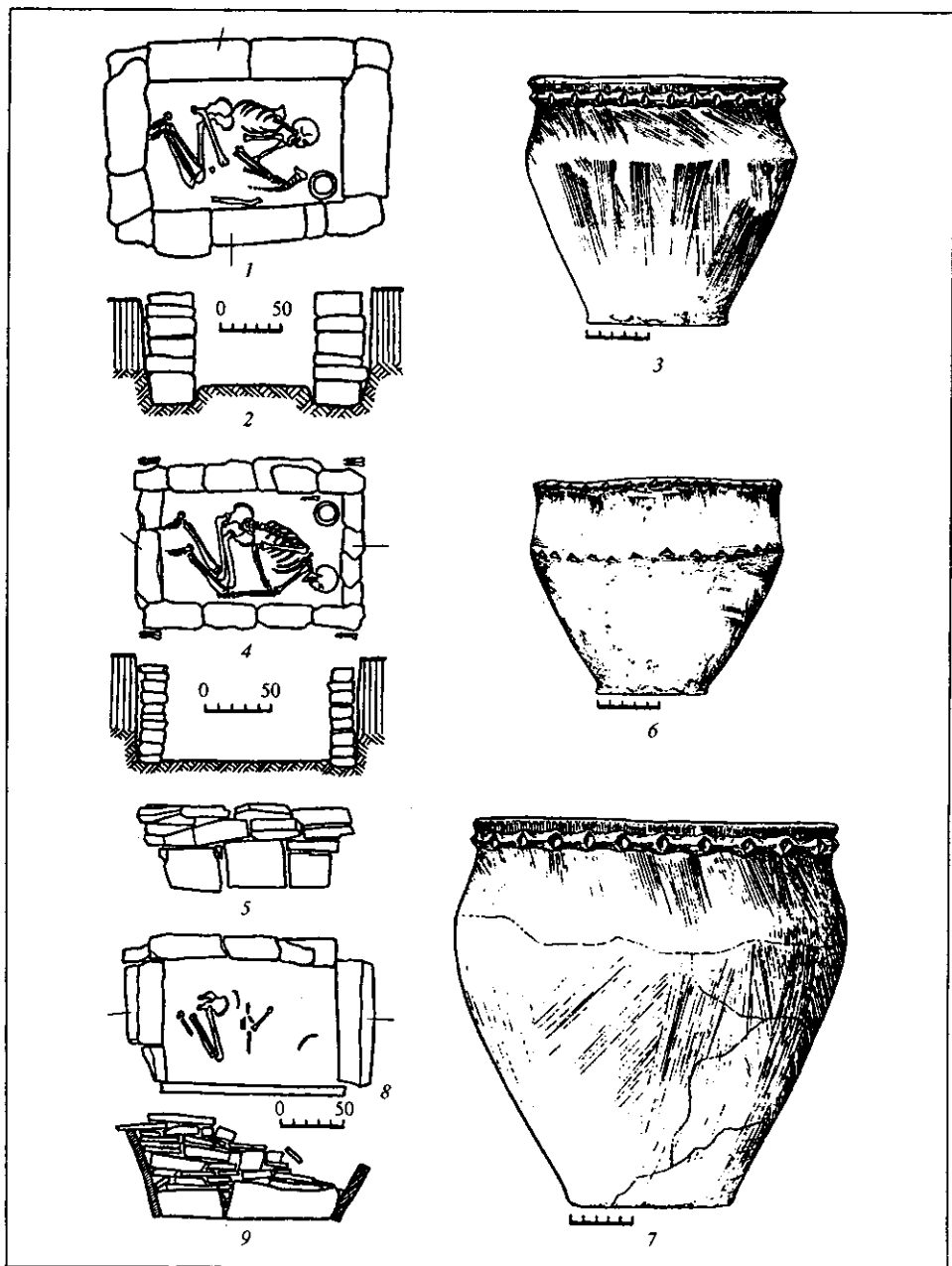

Рис. 3. Поховання в кам'яних гробницях з Північно-Східного Приазов'я: 1—3 — Миколаївка, к. 3, п. 1; 4—8 — Миколаївка, к. 6, п. 1; 9, 10 — Новозар'ївка, к. 1, п. 3

Культурна атрибуція поховань у скринях складних конструкцій, на наш погляд, достатньо визначена. Майже всі вони за основними рисами обряду та інвентарю належать до зрубної культури. Деяку неоднозначність можуть викликати лише комплекси, досліджені в Правобережному Подніпров'ї, межиріччі Інгулу та Інгульця. Але вирішення цього питання поки що нашоветується на проблему визначення західних кордонів зрубної культури та східних меж сабатинівської культури і, відповідно, атрибуції пам'яток пізньобронзового віку в контактній зоні. Що стосується припущення щодо багатоваликової культурної належності одного з поховань в цисті¹², то увесь комплекс джерел, які ми маємо на сьогодні, не дає підстав для його ствердження. Серед пам'яток культури багатоваликової кераміки можна виділити лише незначну групу поховань у кам'яних скринях I групи, споруджених з вер-

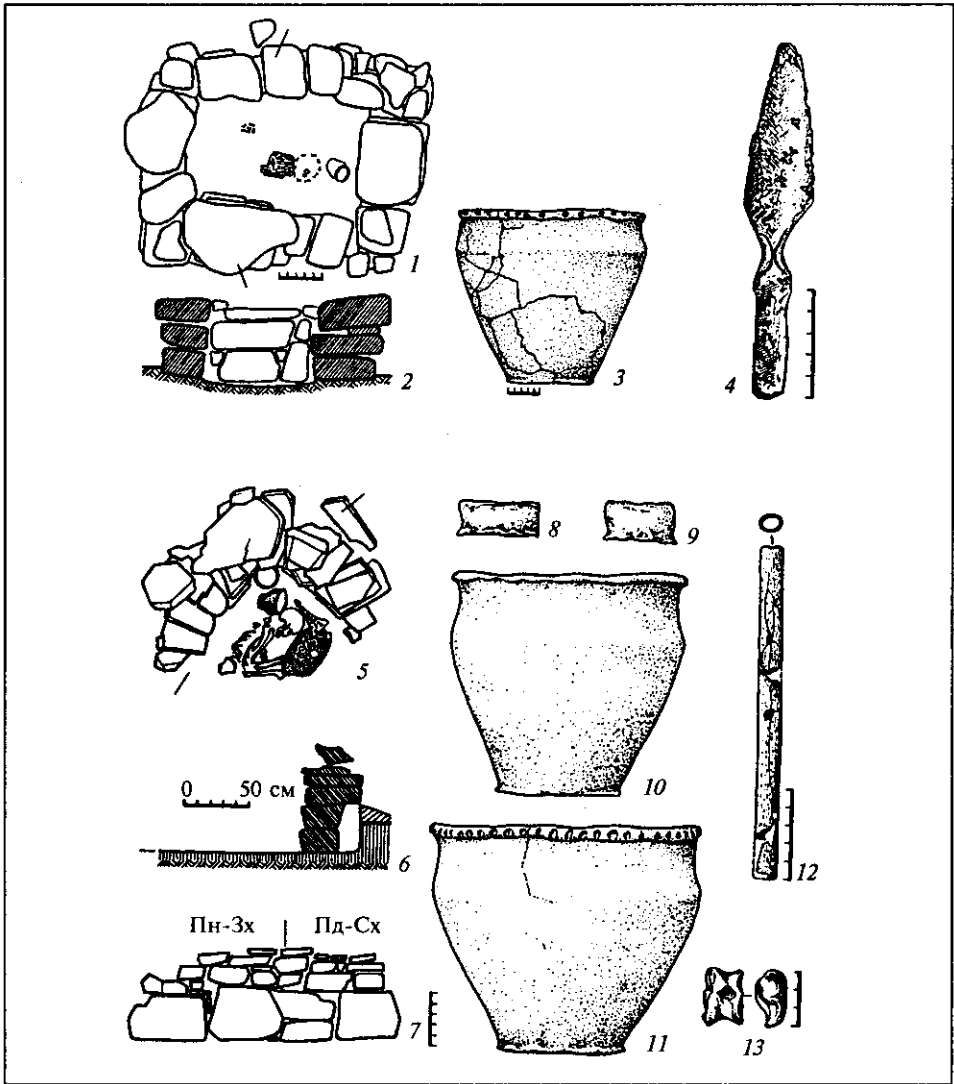

Рис. 4. Поховання в кам'яних гробницях з Північного Приазов'я: 1—4 — Басань-1, к. 3, п. 5; 5—13 — Захарівка, к. 1, п. 1

тикально встановлених плит. Територіально вони тяжіють до кам'янистих районів Донецького кряжа, Приазов'я, Подніпров'я, Криму та Північно-Західного Причорномор'я¹³. Комплекси, що походять зі східної частини визначеного ареалу (Донеччина — Подніпров'я), за рисами поховального обряду та інвентарю в цілому належать до раннього етапу культури багатоваликівої кераміки; поховання в кам'яних скринях західних областей (Криму та Північно-Західного Причорномор'я) уявляються більш пізніми.

Розглядаючи питання щодо появи складних типів скринь у зрубній культурі Північного Причорномор'я, Я. П. Гершкович привів цілу низку аналогій, що походять з більш-менш близьких за хронологією різнокультурних пам'яток від Казахстану до Греції. В той же час автор слушно зауважив, що всі ці паралелі значно віддалені як одна від одної, так і від окресленого ареалу зрубної культури¹⁴. Але не менш близькі паралелі можна було б знайти в інших пам'ятках Євразії, які ні територіально, ні хронологічно не пов'язані зі зрубною культурою. На наш погляд, такі пошуки нині навряд чи допоможуть вирішенню проблеми, оскільки, частіш за все, вони репрезентують явища конвергентного роду. Зважаючи на досить надійно виявлені різнопланові зв'язки племен зрубної культури з андронівським світом, можна було б вважати найбільш вірогідним напрямом культурного впливу саме

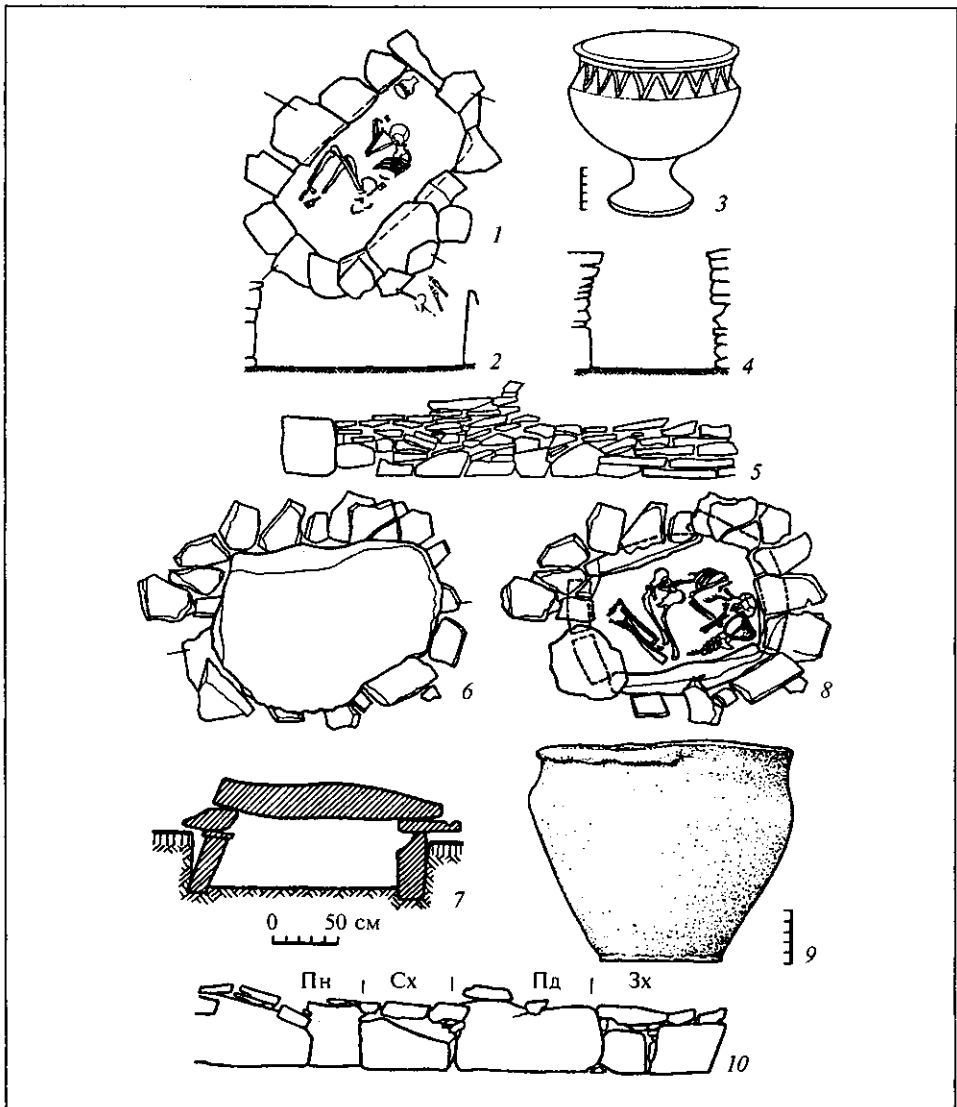

Рис. 5. Поховання в кам'яних гробницях з Приазов'я та Подніпров'я: 1—5 — Піддубне, к. 3, п. 1; 6—10 — Захарівка, к. 1, п. 6

останній¹⁵. Але в такому разі виникає питання: чому в Південному Приураллі, для якого характерним є масове використання каменю в поховальних спорудах зрубною культурі і де андронівський культурний вплив завдяки територіальній наближеності простежується найбільш виразно (кераміка, бронзові прикраси та ін.), відсутні гробниці з кам'яною кладкою стін?

На наш погляд, у вирішенні питання щодо появи складних кам'яних скринь зрубною культури Азово-Дніпровсько-Кримського регіону заслуговує на увагу пошук місцевих витоків. Взагалі цей аспект треба розглядати дещо ширше — в контексті виникнення та розповсюдження кам'яної архітектури в побутовому та культовому будівництві. Обґрунтовуючи можливість появи кам'яної архітектури у племен пізньобронзового віку степової України, археологи традиційно звертаються до пам'яток пізнього енеоліту — ранньої бронзи, зокрема кемі-обінської та ямної культур¹⁶. Зазначимо, що безперервність традиції використання каменю простежується не лише в Подніпров'ї та Дніпро-Дністровському межиріччі¹⁷, а й в Північному Приазов'ї, хоча тільки на матеріалах поховальних пам'яток. При цьому досить виразно виявляється взаємозв'язок між практикою використання каменю чи дерева в конструкції могил та географічними умовами регіонів, зокрема достатньою наявністю, або

відсутності, тієї чи іншої природної сировини, що можна виявити методом картографування. Для поховальних споруд Азово-Донецького регіону використання каменю простежується від часу найдавніших енеолітичних та ямних пам'яток (перекриття, заклади, скрині, кромлехи), в катакомбній (кам'яні заслони, забутовки шахт, зрідка кромлехи), багатоваликовій (кам'яні перекиртя, заклади скрині, кромлехи, панцири, насипи) культурах. Таким чином, кам'яну курганну архітектуру зрубної культури якоюсь мірою можна розглядати в контексті відродження ранніх місцевих традицій на якісно новому рівні і в нових умовах. Зрозуміло, що «механізм» цієї спадкоємності залишається невідомим, як залишаються незрозумілими процеси культурогенезу та зміни культур. Зазначимо, що ми далекі від безпідставного спрощення культурно-історичних процесів пізньої первісності, зокрема, пов'язаних зі становленням поховального обряду і такої його складової частини, як тип могильної споруди, і зведення їх виключно до природно-географічної обумовленості. Однак ігнорування цього фактору та довільна заміна його уможливленими припущеннями щодо існування «якихось інших причин»¹⁸ навряд чи наближають нас до істини. Особливо це зауваження стосується випадків, коли узагальнюючі положення намагаються будувати на одиничних фактах (виключеннях), а не на масовому матеріалі, який саме і виявляє регіональні культурні закономірності (правила).

Слід брати до уваги, що для різних територій зрубної культури України доведено передування появи поховальних споруд у вигляді ям та зрубів кам'яним конструкціям. Таким чином, у кам'янистих регіонах Донецького кряжа, Приазов'я та Подніпров'я поховання, що належать до періоду появи та раннього етапу зрубної культури цих регіонів, влаштовані в могилах з використанням дерева. Цей факт, на наш погляд, можна розцінювати як тимчасове збереження традицій так званої зрубної «прабатьківщини» (Доно-Волзький Лісостеп та Північний Степ), які, в свою чергу, склалися у відповідному географічному (обмаль або відсутність каменю, наявність дерева) та культурно-історичному середовищі, а також місцевих «багатопружкових». З часом, розширивши свої кордони, культура в цілому, а поховальний обряд зокрема пристосовуються до нових умов, у тому числі до природного оточення багатства будівельного каменю, що проявляється в нових типах поховальних споруд: кам'яних скринях, цистах і взагалі кам'яній курганній архітектурі. Яскравішим підтвердженням наведених міркувань є той факт, що аналогічну ситуацію спостерігаємо не тільки в поховальних, а й в побутових пам'ятках зрубної культури. Так, на поселеннях зрубної культури Північно-Східного Приазов'я простежено перехід від спорудження жител у вигляді звичайних напівземлянок на ранньому етапі до конструкцій з широким використанням каменю в пізній період¹⁹. Звернемо увагу на те, що в побудові таких конструктивних елементів жител, як кам'яні цоколі, личкування котлованів, використовувалися ті ж самі способи, що й у поховальних спорудах: горизонтальна кладка, орфостатний ряд, змішана (орфостатно-постелюча) кладка. Таким чином, появу кам'яного житлобудівництва, рівно і кам'яної курганної архітектури, слід розглядати як процес поступової адаптації культури до нових умов існування.

Яку хронологічну позицію в межах зрубної культури займають поховання в кам'яних гробницях? Відповідаючи на це питання, Я. П. Гершкович виходив виключно з міркувань типологічного порівняння інвентарю. Результатом цього стало датування нижньої хронологічної межі цих пам'яток ранньозрубним часом, зокрема Капітанівського поселення, та КБК²⁰. Раніше й автор цієї статті підставі типологічного аналізу відносив поховання в кам'яних скринях і склепах до ранньозрубних²¹. Пізніше ми переглянули цю позицію²². Взагалі здається, що зазначений вище підхід має деякі недоліки, бо, як слушно зауважив ще Г. Чайлд, відносна хронологія, що ґрунтується лише на типології, не перевіреній стратиграфією, уявляється в кращому випадку ненадійною²³. У визначенні хронологічної позиції поховань у кам'яних гробницях ми виходимо, в першу чергу, з даних курганної стратиграфії, які потім порівнюються з інвентарем. З усього залученого до аналізу матеріалу відомо 12 курганів, що дали чіткі стратиграфічні колонки співвідношення поховань у гробницях з іншими комплексами зрубної культури. У восьми випадках цисти виявилися пізнішими за інші зрубні поховання (Веденське, курган 1; Виноградне, курган 17; Гайовка-Каймакчи, курган 1; Заможне, курган 1; Захарівка, курган 1; Іванівка, курган 2; Огородне, курган 4; Шахтарськ, курган 1) і лише в трьох — передували їм (Виноградне, курган 17; Запорожець, курган 3; Ялта, курган 2). При цьому треба зважати на таку обставину,

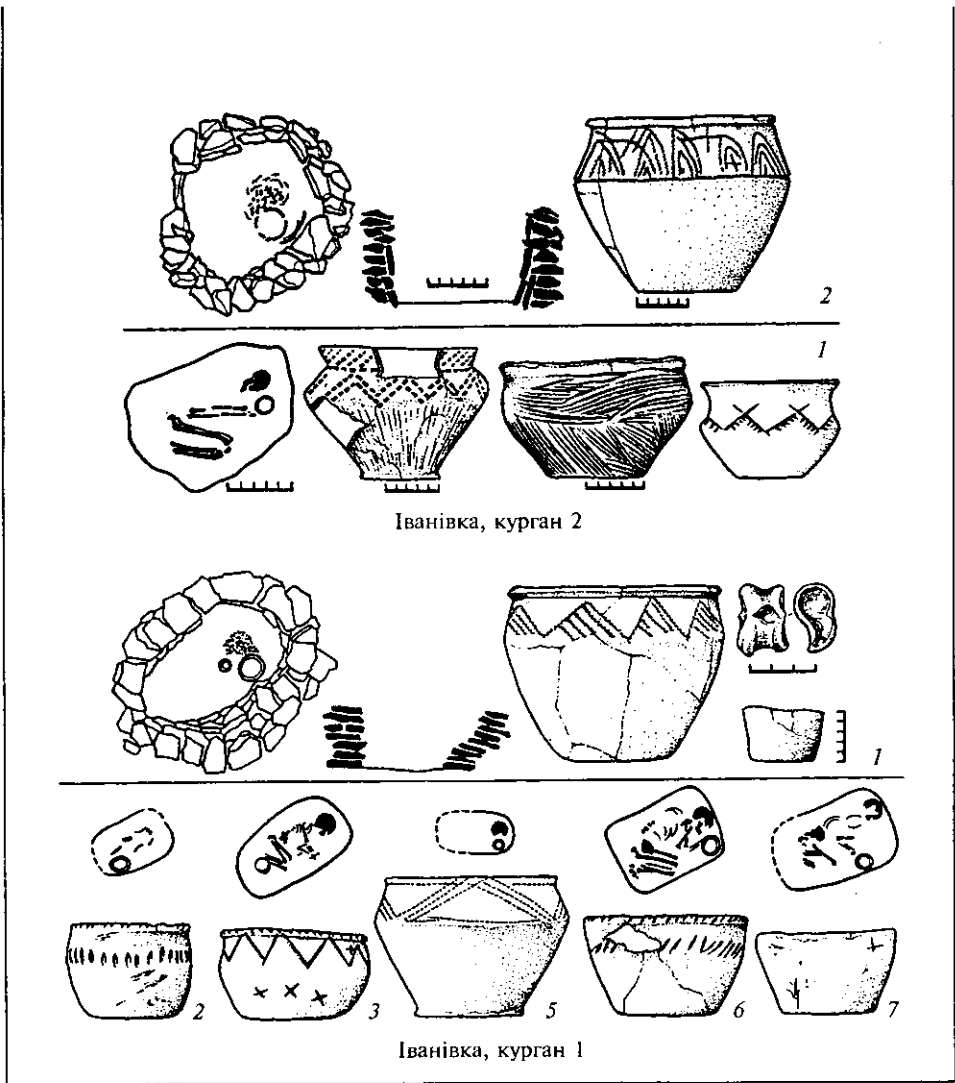

Рис. 6. Стратиграфічні колонки курганів Приазов'я з кам'яними гробницями

що цисти досить часто (46 % випадків) були основними похованнями в курганах. Таким чином, сама статистика свідчить про те, що кам'яні скрині складної конструкції займають далеко не ранню позицію навіть у межах зрубної культури Північного Причорномор'я та Степового Подніпров'я. Два кургани дали горизонтальні колонки з групами одночасних могил (Семенівка, курган 1; Степанівка, курган 1). Якщо звернутися до самих комплексів і розглянути матеріали поховань передуючого гробницям і перекриваючого їх горизонтів, то можна дійти таких висновків. В усіх випадках цисти стратиграфічно перекривали поховання в ґрунтових ямах, які за рисами обряду та інвентарю можна віднести до раннього, розвинутого і навіть пізнього етапів зрубної культури України (рис. 6; 7). Комплекси, значно пізніші від цист, є досить невиразними для чіткого визначення хронології, але за основними ознаками відповідають пам'яткам пізньозрубного часу.

Інвентар, що походить з кам'яних склепів, переважно складається з керамічного посуду. Відсутність спеціальних розробок, присвячених дослідженню кераміки поховальних пам'яток зрубної культури, в тому числі з точки зору її хронології, значно ускладнює аналіз цього джерела. І все ж таки, деякі висновки можна зробити. По-перше, незважаючи на широкий ареал залучених комплексів, привертає увагу досить стійкий та одноманітний за формою та орнаментом набір посуду, що свідчить про хронологічну єдність самих пам'яток. По-друге, дещо незвичним уявляється співвідношення основних форм кераміки (вихідна загальна кількість для підрахунків — 51 посудина): горщики — 53 %, банки — 27 %, гостророберні — 18 %, кубок — 2 %, що виражається у значному переважанні горшкоподібних форм, малочисельності баночних та го-

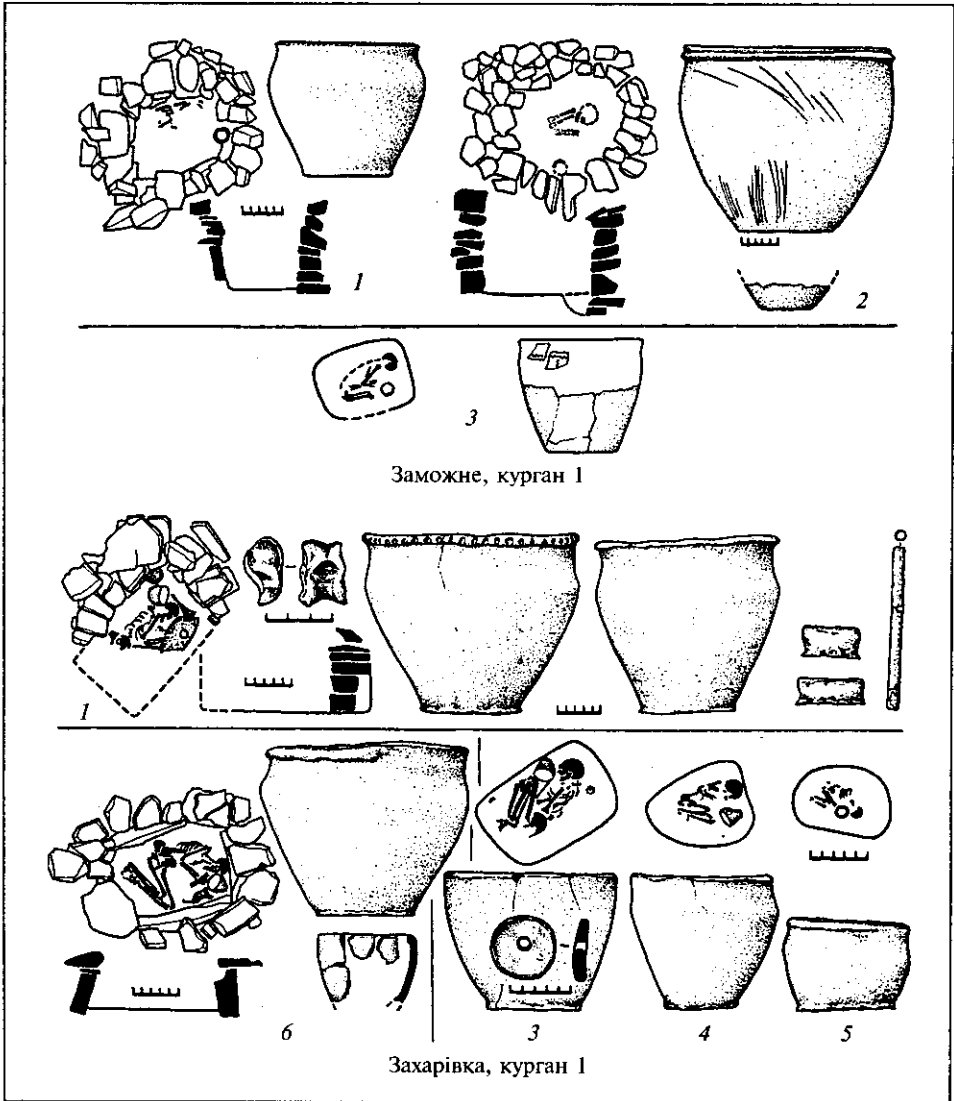

Рис. 7. Стратиграфічні колонки курганів Приазов'я з кам'яними гробницями

строрєберних. Для порівняння наведені дані, загальні та по горизонтах, керамічних серій Донеччини і Степового Подніпров'я²⁴. По-третє, підкреслимо значну питому вагу посудини, прикрашеної одинарним та подвійним валиками, — 33 % (рис. 9). Ці дані суттєво перевищують відповідний середній показник за керамічними серіями Сіверськодонецької (2,8 %), Східного Надзав'я (5,5 %) і навіть Степового Подніпров'я (10,8 %) і можуть порівнюватися лише з серіями найбільш насичених валиковою керамікою могильників Донеччини (36 %) і Подніпров'я (40—50 %) ²⁵. На наш погляд, цей факт досить симптоматичний і може бути використаний як аргумент на користь пізньої хронологічної позиції поховань у кам'яних гробницях. Завершуючи характеристику кераміки, звернемо увагу і на таку особливість орнаментативної (головним чином, гострорєберних форм), як розповсюдження різновидів паркетних композицій із заштрихованих трикутників, а також меандрів, виконаних простим шнуром та зубчастим штампом (рис. 9; 10, 8). Характерно, що такий декор взагалі набуває поширення в пам'ятках зрубної культури кінця розвинутого — початку пізнього етапу і порівняно часто трапляється саме в похованнях, здійснених у кам'яних скринях різних конструкцій.

З інших категорій інвентарю кам'яних склепів складної конструкції привертають увагу бронзові ножі. Взятий Я. П. Гершковичем для аналізу ніж із со-

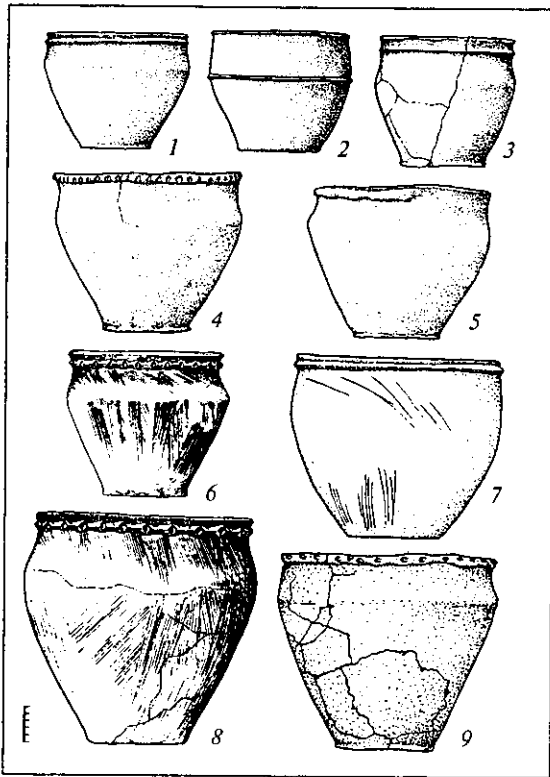

Рис. 8. Кераміка з поховань в кам'яних гробницях: 1 — Шахтарськ, к. 1, п. 1; 2 — Русін Єрок, к. 1, п. 1; 3 — Басань-І, к. 7, п. 1; 4 — Захарівка, к. 1, п. 1; 5 — Захарівка, к. 1, п. 6; 6 — Миколаївка, к. 3, п. 1; 7 — Заможне, к. 1, п. 2; 8 — Миколаївка, к. 6, п. 1; 9 — Басань-І, к. 3, п. 5

фіївського поховання (курган 20, пох. 1), дійсно, належить до типу Н-32 (за Є. М. Чернихом). Не викликає заперечень і порівняння його з екземпляром Лобойківського скарбу. Проте зіставлення софіївського ножа зі знахідкою, яка походить із Капітанівського-І поселення, нині потребує деяких коректив. За своєю формою та відповідними метричними коефіцієнтами (за методикою В. С. Бочкарьова) капітанівський ніж уявляється більш архаїчним, оскільки характеризується клінком із найбільшим розширенням посередині, неглибокими виїм-

ками, що ледь намічають перехрестя. Іще автор розкопок звернув увагу на ці характерні особливості і відніс ніж до одного з ранніх типів²⁶. Вельми показовим був інший матеріал, що супроводжував ніж із Капітанівського-І поселення: покровського типу кераміка, жолобчасті псалії тощо. Напроти, софіївський ніж відрізняється такими морфологічними ознаками, як найбільше розширення клинка в основі, глибокі виїмки, що повністю відокремлюють ромбічне перехрестя, довгий вузький насад колодочки²⁷, який характеризує пізні, «передсабатинівського» часу, ножі. Особливо зазначимо, що вищезгаданий типологічний ряд розвитку зрубних ножів у напрямку поступового поглиблення бокових виїмок та відокремлення від клинка перехрестя підтверджується чіткими стратиграфічними спостереженнями в курганах Сіверського Дінця²⁸. Зокрема в кургані 1 у с. Червона Гусарівка Балаклейського р-ну Харківської обл. основне поховання 8 супроводжувалося бронзовим ножом з неглибокими виїмками в основі клинка, що виділяли перехрестя. У впускному похованні 4 знаходився ніж з більш глибокими виїмками і майже повністю відокремленим перехрестям²⁹. У кургані 3 в с. За тишне Кременського р-ну Луганської обл. бронзовий ніж зі слабо наміченим перехрестям (пох. 2) передував ножу з повністю відокремленим від клинка маленьким ромбічним перехрестям з пох. 5³⁰.

Не менш показовою є знахідка бронзового ножа в скрині складної конструкції (ІІІ тип), дослідженої в кургані біля с. Русін Єрок Костянтинівського р-ну Донецької обл.³¹. За такими ознаками, як глибокі виїмки, повністю відокремлене від клинка на черешок маленьке ромбічне перехрестя, довгий вузький насад з напівкруглою розковною на кінці, можна віднести цей ніж до найбільш пізніх екземплярів зазначеного типу.

Дуже важливою в плані визначення хронології цистових гробниць є знахідка ножа в похованні 5 кургану 3 групи «Бабакова Могила» біля с. Басань Пологівського р-ну Запорізької обл.³² (рис. 4, 3). Цей досить рідкий для зрубних пам'яток екземпляр має глибокі виїмки і невеличке потовщення-упор у місці переходу від клинка до насаду, сформоване прокуванням бокових граней. На думку автора розкопок, басаньський ніж займає проміжне місце між ножами з відокремленим перехрестям та ножами сабатинівського типу з кільцевим упором³³. Виникає непорозуміння, чому в такому разі вона віднесла його до типу Н-30 за

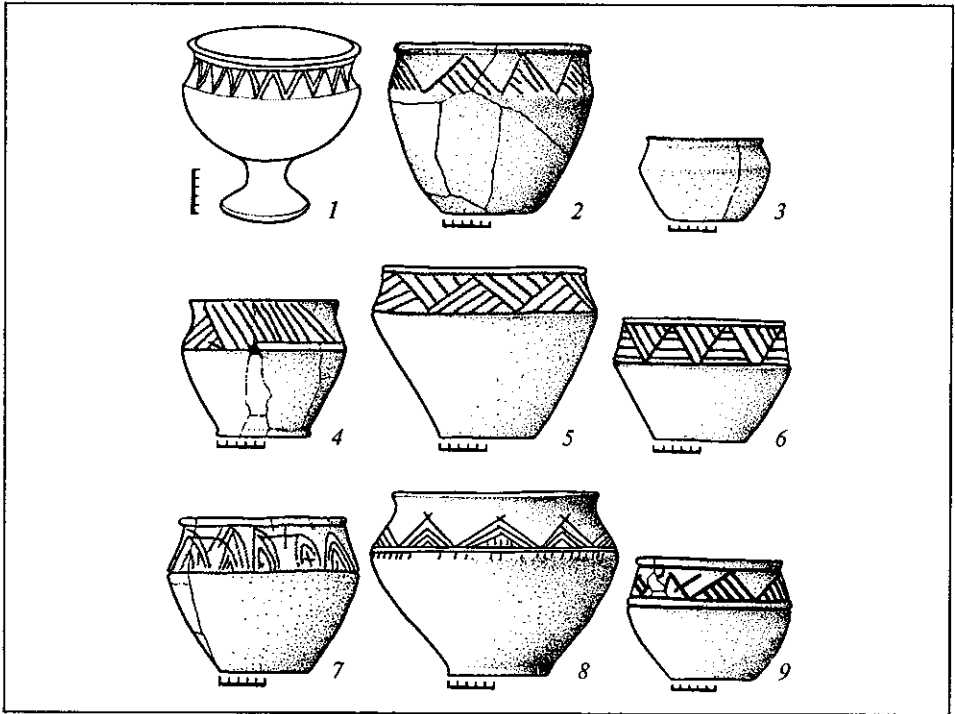

Рис. 9. Кераміка з поховань в кам'яних гробницях: 1 — Піддубне, к. 3, п. 1; 2 — Веденське, к. 1, п. 1; 3 — Шахтарськ, к. 1, п. 1; 4 — Руський Колодязь-VII, к. 2, п. 12; 5 — Семенівка, к. 1, п. 3; 6 — Ялта, к. 2, п. 3; 7 — Іванівка, к. 2, п. 2; 8 — Русін Єрок, к. 1, п. 1; 9 — Октябрське, к. 6, п. 4

Є. М. Чернихом? Аналогічні ножі походять з двох поховань зрубної культури Донеччини: Міньковка, кург. 6, пох. 1; Іванівка, кург. 1, пох. 1³⁴, та двох скарбів — Лобойківського та Ульянівського, останні з яких належать до ранньосабатинівського часу³⁵. Незайвим буде помітити, що керамічна посудина з іванівського поховання³⁶ за своєю формою та орнаментом майже повністю повторює посуд, що походить з кам'яної гробниці III типу, дослідженої також у Приазов'ї: Семенівка, к. 1, п. 3 (рис. 11, 2).

Завершуючи перелік аргументів щодо визначення хронології поховань у кам'яних скринях складної конструкції, звернемо увагу на таку обрядову рису, як відносно часту наявність в них трупопокладень на правому боці (16 %). Для басейну Сіверського Дінця, де загальна кількість правобічних поховань становить 5 %, помічене тяжіння останніх до III (пізнього) хронологічного горизонту³⁷. Показово, що в цілому в більш пізніх пам'ятках зрубної культури Степового Подніпров'я правобічні інгумації становлять 10,5 % поховань³⁸. У такому разі висока питома вага правобічної позиції померлих у кам'яних склепах, на наш погляд, є досить симптоматичною ознакою щодо пізньої їх хронологічної позиції.

Таким чином, виходячи з наведених вище стратиграфічних спостережень, а також аналізу обряду та інвентарю, можливо достатньо впевнено віднести поховання в кам'яних гробницях до кінця розвинутого — пізнього етапу зрубної культури України («передсабатинівського» — «сабатинівського»). При цьому більш розпливчастою ми вважаємо верхню хронологічну межу, що пов'язано з загальними труднощами датування пізніх горизонтів зрубних могильників.

Дослідники уже неодноразово звертали увагу на те, що поховання в кам'яних склепах за комплексом рис обряду та інвентарю відрізняються високим соціальним статусом³⁹. Особливо докладно цей аспект розглянуто в дисертаційному дослідженні В. В. Циміданова, який залучив до аналізу 18 комплексів. Автор дійшов висновку, що сама неординарна конструкція у вигляді цисти, також як складна кам'яна скриня, зруб або стовпова конструкція, є знаком соціального рангу, а не статусу⁴⁰. Ми, в свою чергу, провели відповідні підрахунки соціально значущих ознак і наводимо їх у таблиці (у %).

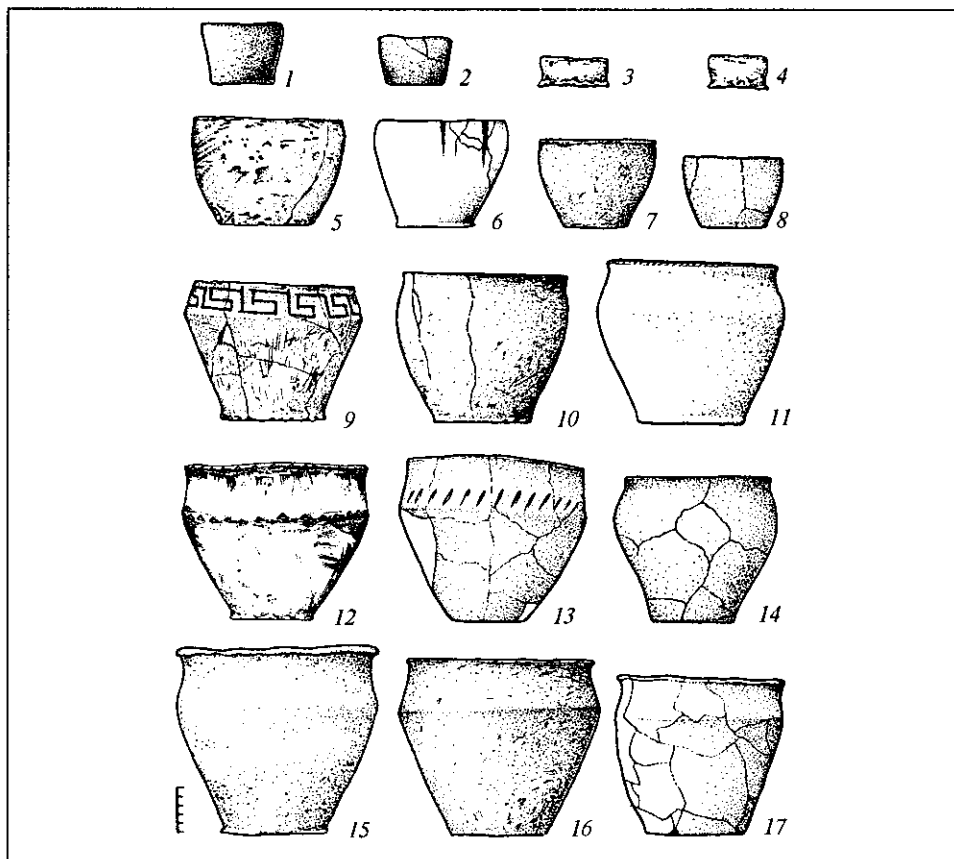

Рис. 10. Кераміка з поховань в кам'яних гробницях: 1 — Русін Єрок, к. 1, п. 1; 2 — Веденське, к. 1, п. 1; 3, 4, 15 — Захарівка, к. 1, п. 1; 5 — Степанівка, к. 1, п. 2; 6 — Гайовка-Каймакчи, к. 1, п. 6; 7, 16 — Приовражне, к. 3, п. 1; 8, 13 — Комінтернове, к. 1, п. 3; 9 — Запорозець, к. 3, п. 2; 10 — Крим, Октябрьське, к. 6, п. 3; 17 — Гайовка-Каймакчи, к. 1, п. 5

З таблиці виходить, що соціально підвищені ознаки в цілому виражені більше в кам'яних скринях II групи, ніж III. За більшістю показників отримані нами результати дуже близькі наведеним В. В. Цимідановим⁴¹. Для статеві-вікової характеристики поховань у кам'яних гробницях ми маємо занадто мало антропологічних визначень. За даними публікацій та архівних матеріалів, майже всі кістяки в похованнях належали дорослим. Серед них антропологічно визначено 2 жінок і 4 чоловіків. Використовуючи виявлені нами статеві-вікові ознаки поховального обряду та інвентарю зрубної культури⁴², можливо додатково віднести до чоловічих ще 6 поховань — впевнено (чисті за тенденцією ознаки) і значну кількість — з великою долею вірогідності (часткові за тенденцією ознаки).

Підводячи підсумок вищевикладеному, зазначимо, що цистові гробниці і комбіновані кам'яні скрині можна розглядати як типову складову частину поховальних

Ознаки	Тип скрині		Ознаки	Тип скрині	
	II	III		II	III
Основне або впускне з до-сипкою	57	87	Дерев'яне блюдо	10	7
Велика площа ями	83	50	Бронзовий ніж	6	7
Великий об'єм ями	76	42	М'ясна їжа	31	27
Надлишковий інвентар в цілому	40	27	«Шкіра»	17	13
			Кремация	15	—
			Кенотаф	12	—

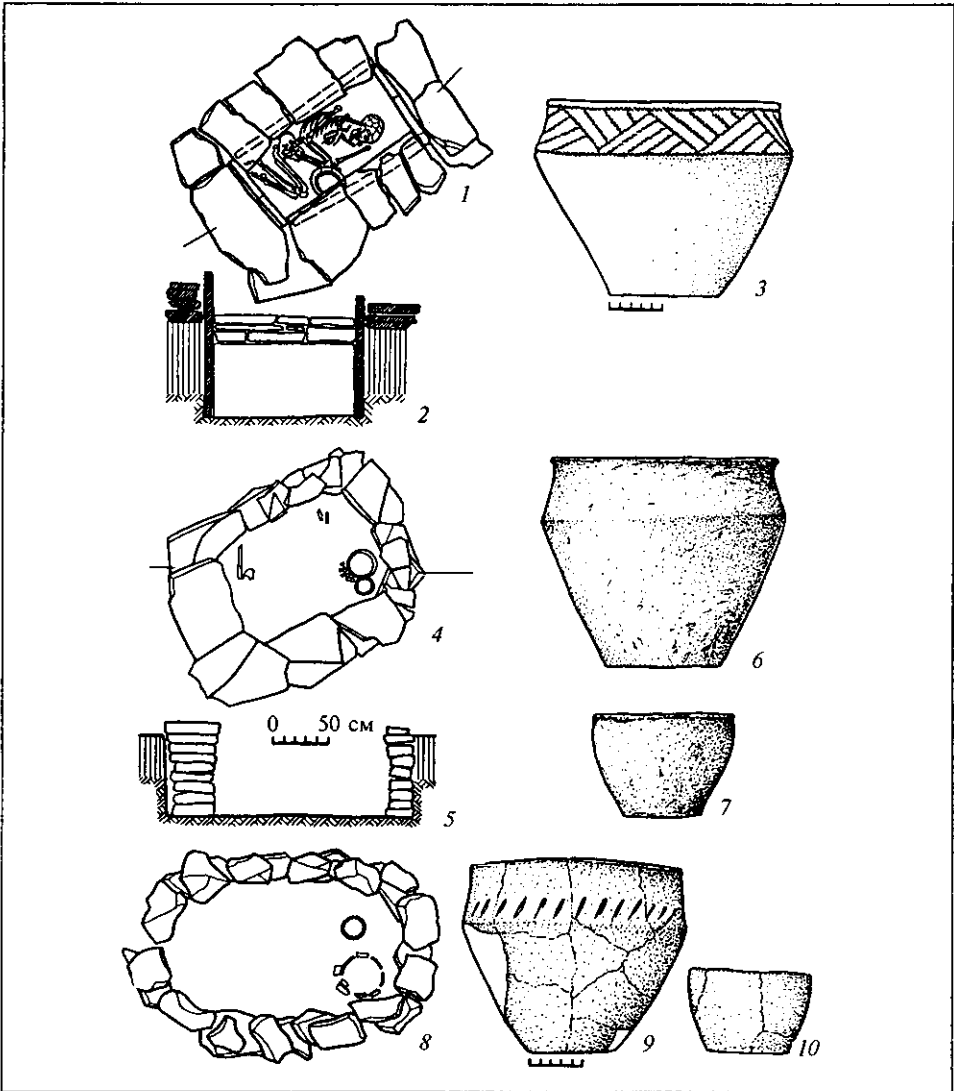

Рис. 11. Поховання в кам'яних гробницях з Північно-Східного Приазов'я: 1—3 — Семенівка, к. 1, п. 3; 4—7 — Приовражне, к. 3, п. 1; 8—10 — Комінтернове, к. 1, п. 3

конструкцій зрубної культури, притаманних саме для регіонів Північного Приазов'я, Степового Подніпров'я і Криму, появу яких, на наш погляд, можна пов'язувати з місцевою новацією або подальшим розвитком попередніх традицій кам'яного будівництва та архітектури. Досить впевнено можна говорити про те, що практика спорудження цих гробниць припадає в основному на кінець розвинутого та пізній етапи зрубної культури України. Очевидним є і те, що більшість з них пов'язані з похованнями людей, головним чином чоловіків, що займали підвищений та високий соціальний ранг у тогочасному суспільстві.

¹ Гершкович Я. П. Про кам'яні поховальні споруди зрубної культури Північно-Східного Приазов'я // Археологія. — 1982. — Вип. 41. — С. 15—21.

² Гершкович Я. П. Вказ. праця; Євдокимов Г. Л., Гершкович Я. П. Работы Краснознаменной экспедиции // АО 1986 г. — М.: Наука, 1988. — С. 276—277; Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга 1888—1902 гг. — СПб., 1908. — С. 179—180; Ильюков Л. С. Курганы бронзового века на Миусском полуострове // СА. — 1979. — № 1. — С. 132—144; Ильюков Л. С., Казакова Л. М. Курганы Миусского полуострова. — Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1988. — С. 58—60; Кислый А. Е. Кромлехи и каменные оградки зрубной культуры на

Керченском полуострове // ДСПК. — Запорожье, 1993. — Т. IV. — С. 162—176; *Клименко В. Ф., Цымбал В. И.* Курганы срубной культуры в Северо-Восточном Приазовье // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V в. н. э.: Матер. Междунар. археол. конф. — Тирасполь, 1994. — С. 117—120; *Ковалева И. Ф., Мухопад С. Е., Шалобудов В. Н.* Раскопки курганов по трассе Солоняно-Томаковской оросительной системы // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: ДДУ, 1993. — С. 9—45; *Кривола Л. П.* Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964—1966 рр. // Наш край. — Дніпропетровськ, 1971. — Вып. 1. — С. 28. Т. IV, 33, 43; *Литвиненко Р. А.* Об одной группе каменных подкурганных сооружений срубной культуры // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья: Тез. докл. юбилейной конф.: В 2 ч. — Херсон, 1990. — Ч. 1. — С. 74—75; *Литвиненко Р. А.* Погребальные сооружения срубной культуры Подонцовья и Северо-Восточного Приазовья // ДАС. — Донецк, 1992. — Вып. 1. — С. 29—46; *Литвиненко Р. А.* Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья // Древности Северо-Восточного Приазовья. — Донецк, 1998; *Литвиненко Р. А., Посредников В. А., Гриб В. К.* Исследования северной группы курганов у с. Запороженц (Северное Приазовье) // ДАС. — Донецк, 1992. — Вып. 2. — С. 94—113; *Отрощенко В. В.* Исследования курганов в Запорожской области // АО 1983 г. — М.: Наука, 1985. — С. 335—336; *Плешивенко А. Г.* Могильник кургана «Бабакова могила» из Северного Приазовья // ДСПК. — Запорожье, 1993. — Т. IV. — С. 128—156; *Полидович Ю. Б., Цимиданов В. В.* Срубный погребальный комплекс из Русиново Яра (Донбасс) // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век): Матер. междунар. конф.: В 2 ч. — Донецк, 1996. — Ч. 1. — С. 100—105; *Посредников В. А.* Курган срубного времени у с. Заможное на Донетчине (к относительной хронологии типов погребальных сооружений) // ДАС. — Донецк, 1992. — Вып. 2. — С. 84—93; *Посредников В. А., Зарайская Н. П.* Материалы курганов у с. Огородное (Северное Приазовье) // ДАС. — Донецк, 1993. — Вып. 4. — С. 82—178; *Посредников В. А., Кравец Д. П.* К вопросу об обряде кремации срубных племен Донбасса // ДАС. — Донецк, 1992. — Вып. 1. — С. 47—56; *Привалова О. Я.* Срубные погребения Николаевского могильника в бассейне Кальмиуса // Древности Северо-Восточного Приазовья. — Донецк, 1998; *Санжаров С. Н.* Работы Донецкого университета // АО 1986 г. — М.: Наука, 1988. — С. 332—334.

³ Щиро дякуємо Ю. М. Бровендеру, С. А. Васильченко, О. І. Привалову, Л. Г. Самоїленку за дозвіл використати матеріали їх розкопок для публікації.

⁴ *Литвиненко Р. А.* Погребальные сооружения... — С. 37—39.

⁵ *Отрощенко В. В.* Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1981. — С. 12; *Цимиданов В. В.* Социальное развитие населения срубной культурно-исторической общности (по материалам Восточной Украины): Дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1997. — С. 43.

⁶ *Бунятян Е. П., Отрощенко В. В.* Формы собственности на скот и способы изучения их по археологическим данным // Хозяйство древнего населения Украины: В 2 ч. — Киев, 1995. — Ч. 1. — С. 120.

⁷ *Гершкович Я. П.* Вказ. праця. — С. 16, 17. — Рис. 1.

⁸ *Моруженко А. А., Санжаров С. Н., Посредников В. А.* Отчет об археологических исследованиях в Донецкой области в 1984 г. // НА ИА НАНУ. — № 1984/84.

⁹ Свого часу розглянутий комплекс було описано Т. М. Потьомкіною та датовано без будь-яких на те підстав сарматським часом (Потемкина Т. М.). К аналізу погребальних конструкцій раннього залізного століття Юго-Восточного Приазовья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. научно-практич. семинара. — Донецк, 1986. — С. 48—50). При цьому яма опорного стовпа була інтерпретована як тайник, а зрубна кераміка з поховання подана як така, що випадково потрапила в нього під час спорудження насипу кургану. Аналогічної з нашою думки відносно семенівської гробниці притримується В. В. Отрощенко (Отрощенко В. В. Чотирикамерні склепи синташтинської доби // Археологія. — 1997. — № 3. — С. 70).

¹⁰ *Гершкович Я. П.* Вказ. праця. — С. 21.

¹¹ Розкопки В. О. Колотухіна. Щиро дякуємо В. В. Отрощенко за інформацію про ці неопубліковані матеріали.

¹² *Гершкович Я. П.* Вказ. праця. — С. 18, 20.

¹³ *Городцов В. А.* Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. // Труды XIII Археологического съезда: В 3 т. — М., 1907. — Т. 1. — С. 340—341; *Братченко С. Н., Писларий И. А., Зарайская Н. П. и др.* Отчет второй Северскодонецкой экспедиции об археологических исследованиях в Донецкой и Ворошиловградской областях в 1976 г. // НА ИА НАНУ. — № 1976/106; *Плешивенко А. Г.* Указ. соч. — С. 142—143, табл. VIII, 7—12; *Кривола Л. П.* Вказ. праця. — С. 28, т. IV, 38, 46; *Отрощенко В. В.* Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): Дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1981. — С. 75; *Шарафутдинова И. Н.* Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. — Киев: Наук. думка, 1982. — С. 50—54; *Никитин В. И.*

Работы Николаевского краеведческого музея // АО 1973 г. — М.: Наука, 1974. — С. 317; *Елисеев В. Ф., Ключинцев В. Н.* Погребения с костяными пряжками в междуречье Ингульда и Тилигула // *Материалы по хронологии археологических памятников Украины.* — Киев: Наук. думка, 1982. — С. 72—73; *Тоцев Г. Н.* Погребения культуры многоваликовой керамики с вытянутыми костяками в Крыму // *ДСПК.* — Запорожье, 1993. — Т. IV. — С. 157, 159; *Добровольский А. В.* Раскопки кургана в предместье Одессы. Слободка Романовка // *ЗООИД.* — 1915. — Т. 32. — С. 124, 142; *Черняков И. Т.* Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 130, 134; *Савва Е. Н.* Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья. — Кишинев: Штиинца, 1992. — С. 27, 79, 85, 102, 108.

¹⁴ *Гершкович Я. П.* Вказ. праця. — С. 19.

¹⁵ *Гершкович Я. П.* Вказ. праця. — С. 19; *Литвиненко Р. А.* К вопросу о хронологии погребений срубной культуры Приазовья и Средней Донетчины // *Проблема охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. науч.-практич. семинара.* — Донецк, 1986. — С. 129; Он же. Об одной группе... — С. 75; *Кузьмина Е. Е.* О западных связях андроновских племен // *Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины.* — Киев: Наук. думка, 1987. — С. 62; *Ольховский В. С., Отрощенко В. В.* Курганное святилище эпохи бронзы в Крыму // *ДСПК.* — Запорожье, 1991. — Т. II. — С. 122.

¹⁶ *Гершкович Я. П.* Вказ. праця. — С. 20; *Шарафутдинова И. Н.* Указ. соч. — С. 40—41, 72; *Черняков И. Т.* Указ. соч. — С. 46; *Ключинцев В. Н.* Погребения в каменных ящиках сабатиновской культуры на р. Ингулец // *СА.* — 1989. — № 4. — С. 254 та інші.

¹⁷ *Шарафутдинова И. Н.* Указ. соч. — С. 72; *Черняков И. Т.* Указ. соч. — С. 26.

¹⁸ *Ключинцев В. Н.* Указ. соч. — С. 254; *Посредников В. А., Кравец Д. П., Ткачев Н. Н.* Из дневников раскопок курганов у с. Великое Орехово (Донецкий крај, срубное и позднелоповещкое время) // *ДАС.* — Донецк, 1994. — Вып. 5. — С. 165.

¹⁹ *Горбов В. Н.* О применении камня в домостроительстве срубной культуры Северо-Восточного Приазовья // *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. научно-практич. семинара.* — Донецк, 1989; Он же. Две традиции применения камня в домостроительстве позднелоповещкого века // *Археологический альманах.* — Донецк, 1997. — Вып. 6.

²⁰ *Гершкович Я. П.* Вказ. праця. — С. 18.

²¹ *Литвиненко Р. А.* К вопросу о хронологии... — С. 31; Он же. Об одной группе... — С. 75.

²² *Литвиненко Р. А.* Погребальные сооружения... — С. 42; *Литвиненко Р. А., Посредников В. А., Гриб В. К.* Указ. соч. — С. 111—112.

²³ *Чайлд В. Г.* Письмо советским археологам от 16 декабря 1956 г. // *РА.* — 1992. — № 4. — С. 188.

²⁴ *Отрощенко В. В.* Срубная культура Степного Поднепровья: Дис. ... — С. 140—141; *Литвиненко Р. О.* Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Київ, 1994. — С. 11—12.

²⁵ *Отрощенко В. В.* Срубная культура Степного Поднепровья: Дис. ... — С. 157; *Литвиненко Р. А.* Срубная культура бассейна Северского Донца (по материалам погребальных памятников): Дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1994. — С. 123—124.

²⁶ *Чередищенко Н. Н.* Поселение срубной культуры на Луганщине // *СА.* — 1970. — № 1. — С. 235—236. — Рис. 1, 6.

²⁷ *Лесков А. М., Румянцев А. И., Болдин Я. И. и др.* Отчет о работе ХАЭ. Раскопки курганов у сел Софиевка, Семеновка, Новолудчино, Зеленый Лагерь в 1972 г. // *НА ИА НАНУ.* — № 1972/35. — С. 52. — Альб. 2. — Табл. XVI.

²⁸ *Литвиненко Р. А.* Срубная культура бассейна Северского Донца. — С. 128—129.

²⁹ *Берестов С. И.* Отчет о работах новостроечной экспедиции Харьковского университета в зонах строительства Балаклейской ОС в Харьковской обл. в 1983 г. // *НА ИА НАНУ.* — № 1983/167. — Табл. 34, 1, 2.

³⁰ *Антоненко Б. А., Пиоро И. С., Самойленко Л. С.* Отчет о работе Луганской археологической экспедиции КГУ в 1991 г. // *НА ИА НАНУ.* — № 1991/114.

³¹ *Политович Ю. Б., Цимиданов В. В.* Указ. соч. — С. 103, 104. — Рис. 2, 6.

³² *Плешивенко А. Г.* Указ. соч. — С. 134, 138, 141, табл. VII.

³³ Там же. — С. 155.

³⁴ *Кравец Д. П., Посредников В. А.* Результаты полевых исследований курганных групп у с. Миньковка // *ДАС.* — Донецк, 1996. — Вып. 6. — С. 90—92. — Рис. 9, 3; *Клименко В. Ф., Цымбал В. И.* Указ. соч. — С. 118—119. — Рис. 7.

³⁵ *Leskov A. M.* Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet. I (Depots mit einheimischen Formen) // *Prähistorische bronzefunde.* — München: *Beck'sche verlagsbuchhandlung*, 1981. — Ab. XX. — Band 5. — S. 8—11, 15, 90—91, taf. 2, 28; 4, C-2.

³⁶ *Клименко В. Ф., Цымбал В. И.* Указ. соч. — Рис. 5.

³⁷ *Литвиненко Р. А.* Срубная культура бассейна Северского Донца. — С. 54—55.

³⁸ *Отроценко В. В.* Срубная культура Степного Поднепровья: Дис. ... — С. 103.

³⁹ *Гершкович Я. П.* Вказ. праця. — С. 18, пос. 6; *Литвиненко Р. А.* Об одной группе... — С. 75; *Литвиненко Р. А., Посредников В. А., Гриб В. К.* Указ. соч. — С. 110; *Ольховский В. С., Отроценко В. В.* Указ. соч. — С. 121; *Плешивенко А. Г.* Указ. соч. — С. 155; *Поллидович Ю. Б., Цимиданов В. В.* Указ. соч. — С. 105 та інші.

⁴⁰ *Цимиданов В. В.* Указ. соч. — С. 68—69.

⁴¹ Там же. — Табл. 21.

⁴² *Литвиненко Р. А.* Некоторые черты половозрастной организации срубных могильников Донецкого региона // Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века: Матер. междунар. науч. конф. — Волгоград: Перемена, 1996. — С. 63.

Р. А. Литвиненко

ПОГРЕБЕНИЯ СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ В КАМЕННЫХ ГРОБНИЦАХ С ГОРИЗОНТАЛЬНОЙ КЛАДКОЙ СТЕН

По далеко не полным подсчетам, в Северном Причерноморье известно более 60 погребений, имеющих сложные могильные сооружения в виде каменных гробниц с постелистой кладкой стен. Согласно данным, этот тип конструкций характерен именно для западных степных районов срубной общности. Кроме того, тяготение ареала каменных гробниц к каменистым регионам Донецкого края, Приазовья, Поднепровья и Крыма позволяет полагать природно-географический фактор одним из определяющих появления данного вида сооружений. Истоки его, на наш взгляд, следует искать в местных традициях и условиях.

Относительная хронология захоронений в гробницах достаточно надежно определяется рядом показателей: курганной стратиграфией, инвентарем и чертами погребального обряда. Комплексы в цистах и сложных каменных ящиках датируются концом развитого — поздним этапами срубной культуры Украины.

Имеющиеся материалы с достаточной очевидностью позволяют связывать большую часть каменных гробниц с захоронениями людей, главным образом мужчин, занимавших в обществе повышенный и высокий социальный ранг.

Р. О. Lytvynenko

BURIALS OF THE FRAME CULTURE IN STONE CISTS WITH HORIZONTAL MASONRY OF WALLS

According to estimations, far from being complete, more than 60 burials with complex sepulchral constructions in the form of stone cists with the bedding masonry of walls are known in the North Black Sea region. By the available data, this type of constructions is typical of just for the western steppe regions of the frame community. In addition, the inclination of the area of stone cists to the stony regions of the Donets ridge, Dnieper river region, and Crimea allows one to consider the natural-geographic factor as one of the factors defining the appearance of this type of constructions. Its sources, in our opinion, should be sought for in local traditions and conditions.

The relative chronology of burials in cists is rather reliably defined by a number of indices such as the stratigraphy of burial mounds, equipment, and features of a funeral ritual. Complexes in cists and complex stone boxes are dated by the end of the developed stage — the late stage of the frame culture of Ukraine.

The materials obtained allow one to quite clearly associate the majority of stone cists with burials of persons occupied the enhanced and high social ranks in the society.

Одержано 20.02.2000